

Напрямки та форми гуманітарної діяльності Ніжинського повітового земства у другій половині ХІХ століття

В умовах розбудови незалежної, економічно та політично самостійної України нагального вирішення потребує таке питання, як вироблення досконалої системи управління, важливу частину якої становить місцеве самоврядування. Ситуація, що наразі склалася в соціальній сфері, демонструє неспроможність державних структур за рахунок виключно власних ресурсів забезпечити повноцінне функціонування відповідних її органів, а тому актуальним стає осмислення позитивного досвіду, накопиченого громадськими інституціями в минулому, для вирішення численних проблем сьогодення.

Дослідники все частіше звертаються до досвіду минулого, до віднайдення таких форм і методів функціонування органів місцевого самоврядування, які на тривалий час забезпечили б ефективну діяльність більшості галузей місцевого господарства. Саме такими органами були земства, що втілювали у життя принципово нові для російської самодержавної традиції засади та принципи. Функціонуючи як загальностанові представницькі органи на рівні повіту чи губернії в інтересах “польз и нужд” місцевого населення, земства виявилися готовими до розв’язання найбільш гострих тогочасних соціально-економічних та культурно-освітніх проблем. Крім цього, земства стали надзвичайно важливим громадським інститутом, носієм елементів громадянського суспільства, своєрідною “школою” самоврядування. Зосередивши основну увагу на людині, її потребах та інтересах, земства взяли на себе відповідальну місію щодо розвитку якісної системи громадської опіки, яка передбачала створення нової або реформування вже існуючої мережі благодійних закладів, запровадження нових напрямків та форм роботи. Загальноросійські процеси утворення земських органів місцевого самоврядування достатньо глибоко вивчені¹. Останнім часом як зарубіжними, так і вітчизняними істориками досягнуто значних результатів у дослідженні основних напрямків діяльності земств, особливо в соціально-економічній та культурно-освітній сферах². Не залишилися поза увагою дослідників і питання історіографії діяльності земських закладів³, становлення земств в Україні як осередків ліберального руху⁴, їх внеску у розвиток медичної справи⁵ тощо. Нещодавно з’явилася публікація, автори якої здійснили спробу порівняльного аналізу земської та міської реформ у губерніях Центральної Росії та Чернігівщині⁶.

Проте, за наявності значного масиву наукової літератури, присвяченої становленню земств та різноманітним аспектам їх функціонування, наразі майже відсутні праці, предметом дослідження яких були б питання гуманітарної діяльності земств, яка охоплює різні види та форми допомоги знедоленим. Між тим, аналіз історіографічних джерел дозволяє зробити висновок про те, що науковий інтерес до проблеми виник ще у другій половині ХІХ ст. і зберігався до революції 1917 р. Серед досліджень цього періоду особливе значення мають праці Русова, Хижнякова, Максимова та інших⁷. Зазначені дослідники окреслювали історичні етапи громадської опіки в Росії та прогнозували перспективи її розвитку, аналізували, оцінювали та порівнювали гуманітарну діяльність приказів громадської опіки (попередників земських установ) із земською діяльністю, виокремлювали основні форми та методи державної, земської та приватної благодійності.

За радянських часів вивчення історичного досвіду громадської опіки в дореволюційній

Росії, на жаль, не стало предметом масштабних наукових досліджень, а історіографія даної проблеми майже не розроблялася.

Пожвавлення інтересу до земської гуманітарної діяльності відбулося наприкінці ХХ ст. О.М. Донік у статті, присвяченій аналізу такого важливого суспільного явища на українських землях у ХІХ – на початку ХХ ст. як благодійність, позитивно оцінює результати діяльності земських установ у гуманітарній сфері, зокрема, наголошує на зростанні ролі органів місцевого самоврядування під час неврожаїв, стихійних лих, епідемій тощо, коли вони брали на себе зобов'язання організації громадських робіт, дешевого харчування, безкоштовного лікування та ін.⁸ Наукові розвідки О.О. Безуглої висвітлюють особливості гуманітарної діяльності Чернігівського губернського земства у складі Всеросійського земського союзу під час Першої світової війни⁹. Л.М. Жванко в одній із своїх робіт з'ясовує роль Харківського губернського земства у справі евакуації та допомоги біженцям Першої світової війни¹⁰. Кандидатська дисертація К.Л. Шихова присвячена проблемам використання комп'ютерних технологій і методів у джерелознавчих дослідженнях на прикладі вивчення тенденцій розвитку добродійної діяльності Катеринославського губернського земства¹¹.

Авторка даної статті у своїх попередніх публікаціях також здійснила спробу заповнення існуючої лакуни з цієї проблеми, дослідивши ініційований Чернігівським губернським земством комплекс заходів по наданню допомоги неповнолітнім, які внаслідок різних причин були позбавлені догляду батьків та рідних¹². Також були досліджені особливості початкового етапу діяльності Чернігівського губернського земства в гуманітарній сфері, зокрема показані умови, в яких воно розпочало своє функціонування, окреслені основні напрямки роботи, проаналізовані здобутки та прорахунки земців у цій сфері¹³.

Таким чином, незважаючи на те, що за останні десять років увага до питань земської гуманітарної діяльності дещо зросла, цілісне уявлення про закономірності, особливості її розвитку, характерні риси в історичній літературі наразі відсутнє. Між тим, земська опіка була важливим елементом суспільних відносин, без вивчення якого знання про соціальний розвиток Росії другої половини ХІХ ст. не можуть претендувати на цілісність та об'єктивність.

Отже, спираючись на виявлені нами архівні матеріали та опрацьовуючи вже опубліковані джерела, спробуємо виокремити напрямки гуманітарної діяльності Ніжинського повітового земства у другій половині ХІХ ст., а також з'ясувати форми надання допомоги нужденним.

До 1864 р. справами соціального захисту населення Чернігівської губернії займався місцевий приказ громадської опіки. У його віданні перебували народні училища, лікарні, богадільні, сирітські та робітні будинки, а також інші установи. Діяльність приказів визначалася пріоритетами держави. На думку О.М. Доніка, "...створення відповідних приказів було обумовлене компромісом держави й приватної ініціативи, її інтеграції (залучення коштів насамперед представників дворянського стану) до державної системи соціальної опіки"¹⁴. Прикази фінансувалися державою лише при заснуванні, а надалі існуюче законодавство надавало їм право на власний розсуд розпоряджатися коштами, що виділялися на добродійність урядом, збиралися у населення або були отримані шляхом приватних пожертв. Ці кошти прикази використовували для зміцнення свого фінансового становища, наприклад: пускали в обіг, надаючи місцевим поміщикам позики під заставу майна¹⁵. Здійснюючи фінансові операції, прикази громадської опіки поступово перетворювалися, за висловом сучасника, "более в кредитное, чем в благотворительное заведение"¹⁶. Питання ефективності приказної системи залишається наразі дискусійним¹⁷. Власне бачення цієї проблеми авторка виклала у попередній публікації¹⁸.

За Положенням 1864 р. прикази громадської опіки ліквідовувалися, а їхні функції та

повноваження передавалися губернським та повітовим земським установам. 2 листопада 1865 р. Чернігівське губернське земство прийняло від місцевого приказу діловодство та кошти, які раніше перебували в його розпорядженні. Разом з тим до губернського земства передавалися й усі розташовані на території губернії заклади громадської опіки¹⁹. Доля цих закладів мала вирішуватися на губернських земських зборах, які здійснювали їх розподіл на губернські та повітові. Остаточо затверджував результати розподілу міністр внутрішніх справ²⁰ або начальник головного управління у справах місцевого господарства²¹.

Губернські земські збори мали право здійснювати різноманітні господарські операції з отриманими закладами громадської опіки: продавати їх, здавати в оренду, змінювати їхнє первинне призначення, розширювати, скорочувати, переміщати і навіть закривати. Єдиною умовою, якої повинні були суворо дотримуватися земські органи, було обов'язкове використання коштів, одержаних в результаті подібних господарських операцій, на потреби громадської опіки²². Стосовно джерел майбутнього фінансування закладів громадської опіки зазначалося, що земські установи, окрім використання коштів, отриманих від колишніх приказів громадської опіки, губернського збору, надходжень з місць та казни, приватних пожертв та ін., у крайньому разі мають право встановлювати ще й додаткові збори²³. Законодавство визначило активну роль начальника губернії у справах земської гуманітарної діяльності: губернатор здійснював загальний нагляд за роботою закладів громадської опіки, контролював правильність складання земських кошторисів та розкладок, слідкував, аби усі видатки, зазначені в них, відповідали закону тощо. Також губернатор мав право у випадку своєї незгоди з будь-яким рішенням земських зборів заборонити його реалізацію у майбутньому²⁴.

Після здійснення губернськими зборами розподілу закладів громадської опіки в компетенції повітових земств опинилися 13 міських лікарень – у Борзні, Глухові, Городні, Конотопі, Кролевіці, Козельці, Мглині, Новозибкові, Новгороді-Сіверському, Острі, Суражі, Стародубі та Сосниці, а також 3 богадільні – в Конотопі, Борзні та Нових Млинах²⁵. Кожне повітове земство повинно було самостійно, за рахунок виключно власних ресурсів, без будь-яких доплат із губернських сум утримувати 25 лікарняних ліжок²⁶. У віданні Чернігівського губернського земства залишилися 2 лікарні – в Чернігові та Ніжині, будинок душевнохворих, фельдшерська школа, робітний будинок, сирітський будинок та ремісничий клас при ньому – в Чернігові, 3 богадільні – в Чернігові, Глухові, Ніжині та інвалідний будинок в Ніжині²⁷.

Як бачимо, ніжинські повітові заклади громадської опіки опинилися у складі установ, якими керувало безпосередньо губернське земство. Проте, його втручання у справи ніжинських благодійних установ обмежувалося здебільшого наглядово-контрольною функцією. Взнявши на себе зобов'язання їхнього фінансування, губернське земство слідкувало за цільовим використанням своїх коштів: перед тим, як здійснювати будь-які серйозні витрати, повітове земство повинно було отримати на це попередній дозвіл губернського. Питання ж поточного побутового, господарчого, організаційного характеру належали до прерогативи повітового земства.

Гуманітарна діяльність Ніжинського повітового земства здійснювалася у кількох напрямках. Один з них – опікування хворими, допомога яким надавалася у повітській лікарні, що діяла при місцевій богадільні. Спочатку лікарняних ліжок було 40, проте 1866 р. внаслідок значного збільшення кількості хворих Ніжинська повітова управа звернулася до губернської з проханням створити 20 нових. Губернські земські збори частково задовольнили прохання повітової управи, погодившись на утримання 50 лікарняних ліжок та асигнувавши додатково 2222 руб. 91 коп. на потреби лікарні²⁸. Надалі кількість хворих у медичному закладі постійно збільшувалася. Наприклад, 1867 р. вона досягла 80 осіб, значно перевищивши ліміт, встановлений губернським земством, яке, однак, ніколи не відмовлялося

від допомоги, виділяючи по можливості додаткові кошти.

Усім хворим, що зверталися до лікарів, допомога надавалася безкоштовно. Також безкоштовно видавалися й необхідні ліки з аптеки, що діяла при місцевих закладах громадської опіки²⁹. Тяжкохворі, що потребували термінової допомоги, до лікарні приймалися навіть без засвідчення особи. Таким самим привілеєм користувалися й вагітні жінки³⁰. Починаючи з 1870 р., внаслідок значного зростання видатків на потреби лікарень та богаділень Чернігівські губернські земські збори дозволили збільшити розмір платні з хворих, які мали можливість за себе платити, до 25 коп. на добу і відповідно до 7 руб. 50 коп. на місяць³¹. Бідняки продовжували утримуватися безкоштовно³². Земцям також вдалося значно покращити умови утримання хворих, надання їм медичної допомоги та якості їжі. Крім цього, був збільшений штат медичних працівників³³.

Наразі маємо наступні відомості, що дозволяють скласти більш повне уявлення про кількість хворих, які перебували у лікарні та одержали допомогу, а також з'ясувати динаміку витрат на їхнє утримання.

Таблиця 1.

Кількість утриманців та вартість їх перебування у Ніжинській лікарні протягом 1865–1870 рр.*

Рік	Кількість утриманців		Витрати
	чол. ст.	жін. ст.	
02.11. – 31.12.1865	120	33	2790 руб. 46 коп.
1866	Інформація відсутня		
1867		617	15843 руб. 20 ³ / ₄ коп.
1868	721	280	10489 руб. 61 коп.
1869	484	241	10292 руб. 78 коп.
1870		508	11704 руб. 7 ¹ / ₂ коп.**

* Таблиця складена за: Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. – Ф. 342. – Оп. 1. – Спр. 41. – Арк. 9; Спр. 106. – Арк. 29зв.; Спр. 177. – Арк. 4; Спр. 213. – Арк. 4; Спр. 275. – Арк. 15–15зв.

** Враховуючи також витрати на богадільню та інвалідний будинок.

За висновком юридичної комісії губернського земства ніжинська лікарня повною мірою задовольняла потреби населення повіту, надаючи вчасну та якісну медичну допомогу³⁴.

Іншим напрямком гуманітарної діяльності Ніжинського повітового земства була опіка душевнохворих. До 1898 р. через відсутність місцевого лікувального закладу осіб, які потребували відповідної допомоги, направляли до Чернігова, де існував великий будинок для душевнохворих. Супроводжував хворих працівник поліцейського управління. Земство безкоштовно видавало малозабезпеченим хворим одяг та взуття, а також їжу на дорогу. Особи, які були спроможні заплатити, повертали ці речі або відшкодовували їхню вартість³⁵. Утримання хворих було безкоштовним. 1898 р. губернські земські збори внаслідок постійно зростаючої кількості душевнохворих ухвалили рішення про відкриття психіатричного відділення на 160 осіб (100 чоловіків і 60 жінок) при ніжинських закладах громадської опіки, використавши для цього спеціально обладнане приміщення. 1899 р. частина хворих з Чернігівського будинку для душевнохворих була перевезена до Ніжина. Незважаючи на те, що ніжинське відділення було розраховане на 160 пацієнтів, їх кількість постійно зростала. Так, 1900 р. вона становила вже 195 осіб. Попри постійні фінансові труднощі повітовому земству все ж таки вдалося створити для хворих сприятливі умови для лікування, забезпечивши їх кваліфікованою медичною допомогою, одягом, їжею тощо.

Перед тим, як прийняти хворого до лікарні, від осіб, які його супроводжували, вимагали заяву, а також відповідний висновок земського або міського лікаря про хворобу, на яку страждав пацієнт. Хворі, які зверталися самостійно, обов'язково оглядалися черговим лікарем і залишалися лише з його дозволу. Особи у стані алкогольного сп'яніння розміщувалися в окремому приміщенні, де їх потім оглядали та встановлювали діагноз³⁶.

Вважаючи фізичну працю запорукою якнайшвидшого одужання, хворих чоловіків за їхнім власним бажанням залучали до ремонту взуття, плетіння корзин, виготовлення мотузок тощо. Жінки займалися пошиттям та ремонтом одягу. Пацієнтів до праці заохочували символічною заробітною платою, більша частина якої йшла на лікування. Решту хворий міг витратити на власний розсуд.

Наступний напрям діяльності – надання допомоги та опікування людьми, що внаслідок фізичних вад, інвалідності, отриманої в результаті воєнних дій, а також при досягненні похилого віку втрачали здатність працювати та заробляти собі на життя. Частина таких людей утримувалася в Ніжинській богадільні, яка була розрахована на 30 осіб, та інвалідному будинку, що діяв при ній і був розрахований на 20 осіб. Бідняки мало право перебувати в богадільні безкоштовно, більш заможні – за певну плату. Зарахуванням до богадільні займалася губернська управа, подібні питання обговорювалися й на губернських земських зборах. Утримання богадільні здійснювалося за рахунок губернського земства, а інвалідного будинку – на відсотки з капіталу, який був пожертвований ще 1820 р. ніжинською грецькою громадою³⁷. Дані таблиці 2 демонструють кількість утриманців у богадільні та інвалідному будинку, а також вартість їхнього перебування у цих закладах протягом 1865–1869 рр.

Таблиця 2.

Кількість утриманців та вартість їх перебування у Ніжинській богадільні та Ніжинському інвалідному будинку протягом 1865–1869 рр.*

Рік	Кількість утриманців у Ніжинській богадільні		Кількість утриманців у Ніжинському інвалідному будинку		Витрати
	чол. ст.	жін. ст.	чол. ст.	жін. ст.**	
02.11. –31.12.1865	13	13	15	–	427 руб. 41 ³ / ₄ коп.
1866	Інформація відсутня				
1867	20	8	9	8	Інформація відсутня
1868	13	15	10	–	2573 руб. 78 ¹ / ₂ коп.
1869	15	15	8	–	2104 руб. 86 ¹ / ₂ коп.

* Таблиця складена за: Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. – Ф. 342. – Оп. 1. – Спр. 41. – Арк. 9; Спр. 106. – Арк. 29зв.; Спр. 177. – Арк. 4; Спр. 213. – Арк. 4.

** Солдатки.

Як бачимо, кількість осіб, що утримувалися в благодійних закладах протягом зазначеного періоду, не перевищувала лімітної позначки, а витрати становили від 2 до 2,5 тис. руб.

1874 р. Чернігівські губернські збори з метою економії видатків на богадільні та для більш ефективного їх використання ухвалили рішення, за яким Чернігівська, Глухівська та Ніжинська богадільні повинні були об'єднатися в одну велику, новим місцем розташування якої мав стати Ніжин³⁸. Глухівське земство не погодилося з постановою губернських зборів і довело, що утримання німецьких у місцевій богадільні коштуватиме дешевше, ніж у Ніжині³⁹. Внаслідок цього 1879 р. розпочалося переведення до Ніжина лише мешканців Чернігівської богадільні. В результаті постійного зменшення кількості осіб, які перебували в

інвалідному будинку (протягом 1879–1885 рр. їх нараховувалося у середньому 17; протягом 1885–1890 рр. – 16; протягом 1890–1895 – 12; протягом 1895–1900 – 11), головним чином, через невтручання Російської імперії у великі війни, було вирішено розмістити пацієнтів богадільні також і в інвалідному будинку. Таким чином вдалося значно покращити умови утримання людей⁴⁰. Схвально оцінив роботу ніжинських закладів громадської опіки в цьому напрямку й чернігівський губернатор⁴¹.

1898 р. губернська управа ухвалила рішення про те, що до богадільні повинні зараховуватися насамперед ті особи, які не можуть обійтися без стороннього догляду, переважно паралітики. Усім іншим – старим, сліпим, калікам – вирішено було надавати грошову допомогу. До речі, надання грошової допомоги було започатковане ще у 60-х рр. XIX ст. Аби її отримати, особа повинна була довести свою малозабезпеченість. Надані довідки перевірялися поліцейськими управліннями. На той час грошова допомога становила лише 2–3 руб. на місяць⁴². Наприкінці XIX ст. сума, що виділялася на утримання старих, немічних та удів, зроста і коливалася у межах від 2 до 5 руб.⁴³

Допомога дітям-сиротам та дітям із малозабезпечених родин складає один з найважливіших напрямків гуманітарної діяльності Ніжинського повітового земства. До 1901 р. сироти, а також діти удів, удівців та малозабезпечених батьків Ніжинського повіту мали право жити та навчатися в Чернігівському сирітському будинку, яким відало губернське земство. Ніжинська повітова управа збирала необхідну інформацію про дітей, складала відповідні заяви щодо їх зарахування до сирітського будинку і надсилала документацію на розгляд губернської управи, яка вирішувала, кого з них приймати в першу чергу⁴⁴. Ті з дітей, які не потрапляли до сирітського будинку, віддавалися на виховання у благополучні, заможні сім'ї, котрі брали на себе зобов'язання створити належні умови для нормального життя дитини. Цією формою громадської опіки перш за все користувалися круглі сироти, які за своїм віком ще не могли бути прийняті до сирітського будинку, напівсиріти та підкидьки. Інколи діти в таких сім'ях виховувалися безкоштовно. Проте, у більшості випадків губернське земство призначало названим батькам грошову субсидію, яка залежала від терміну утримання дитини, її віку, статі та сімейного стану і коливалася, як правило, у межах від 10 до 150 руб. на рік. Все це обумовлювалось договором між губернською управою та головою прийомної родини. Діти у прийомних сім'ях жили до досягнення 12-річного віку, і весь цей час представники повітової управи повинні були ретельно слідкувати за умовами проживання дітей та обов'язковим відвідуванням ними школи⁴⁵. З 1902 р. справа опікування сиротами та підкидьками передавалася у компетенцію повітових земських управ. Відтоді Чернігівське губернське земство взяло на себе зобов'язання щороку перераховувати з коштів губернського збору по 300 руб. на повіт⁴⁶.

Виконуючи свої безпосередні обов'язки, Ніжинське повітове земство не залишалося осторонь губернських і загальнодержавних благодійних акцій. Так, наприклад, 1868 р., щоб допомогти постраждалому від неврожаїв населенню Росії, працівники земства зібрали 13 руб. 17 коп. Голова Ніжинської повітової управи О.П. Забелло особисто пожертвував 4 руб.⁴⁷ Іншого разу, коли в 1891 р. стався небачений доти неврожай і населення багатьох губерній зіткнулося з випадками голодування, Ніжинське повітове земство чотири рази поспіль здійснювало переказ грошей на користь голодуючих: 17 грудня 1891 р. – 81 руб. 10 коп.; 4 січня 1892 р. – 24 руб. 22 коп.; 4 січня 1892 р. – 1265 руб. 85 коп.; у лютому 1892 р. – 14 руб. 10 коп. Активну участь у збиранні коштів взяли земські лікарі, вчителі та представники інших професій⁴⁸. В 1892 р. Попечительство імператриці Марії Олександрівни про сліпих у Чернігівській губернії вирішило відкрити в Чернігові училище для сліпих дітей. Ніжинським повітовим земством на користь цього училища було зібрано 6 руб.⁴⁹

Таким чином, у другій половині XIX ст. Ніжинське повітове земство проводило різнобічну гуманітарну діяльність. Надання допомоги дорослому населенню повіту – хворим, душевнохворим, біднякам, особам похилого віку, інвалідам війни тощо – здійснювало як у стаціонарній (лікарні, богадільня, інвалідний будинок), так і у “відкритій” (видача грошової допомоги) формах. Інший напрямок становило опікування дітьми-сиротами, напівсиротами та дітьми з малозабезпечених сімей, допомога яким надавалася переважно в консультаційній (сприяння влаштуванню неповнолітніх у сирітський будинок, прийомні сім’ї, оформлення відповідних документів) формі. На відміну від стаціонарної та консультаційної форм, які мали місцевий, внутрішній характер, “відкрита” форма надання допомоги була пристосована цілком адекватно реагувати на події загальнодержавного рівня.

Заходи земців Ніжинського повіту в гуманітарній сфері визначалися рядом обставин та мали певні особливості. Отримавши у спадок від приказу громадської опіки такі благодійні заклади, як лікарня, богадільня та інвалідний будинок, земство в подальшій своїй діяльності обрало принцип переваги якості над кількістю: замість розширення мережі закладів громадської опіки за рахунок відкриття нових об’єктів, зусилля були спрямовані на реформування та оновлення вже існуючих установ. Також зауважимо, що від самого початку ніжинські благодійні заклади фінансово залежали від губернського земства, отже – були позбавлені у багатьох випадках, за винятком дрібних, побутових, поточних справ, права приймати рішення самостійно. Однак, зрозуміла й позиція Чернігівського губернського земства, яке, одержавши розгалужену мережу благодійних закладів, розуміло, яка велика відповідальність віднині була на нього покладена. Комплекс ніжинських благодійних установ перетворився на важливу ланку системи закладів громадської опіки Чернігівської губернії, будь-які збої у роботі цієї ланки призвели б до виведення з ладу всього механізму. Взагалі ж, за словами одного з гласних Чернігівських губернських земських зборів: “... питання про заклади громадської опіки, про врегулювання наших відносин між Ніжином та Черніговом є одним з найважливіших питань і одним з найзаплутаніших; над цим питанням більш за все працюють і збори, і комісії...”⁵⁰ Саме тому ця проблема потребує свого подальшого дослідження. Проте, варто віддати належне Ніжинському повітовому земству, яке, незважаючи ні на які труднощі, всіляко сприяло розвитку гуманітарної сфери, особливо беручи до уваги той факт, що за Положенням 1864 р. медицина та громадська опіка не входили до обов’язкових земських витрат – вони носили факультативний, другорядний характер. Вочевидь, заслуга земських органів місцевого самоврядування полягала в тому, що вони приділили значну увагу саме цим необов’язковим напрямкам своєї діяльності, діючи насамперед в інтересах населення.

¹ Пирумова Н.М. Земская интеллигенция в 70–80-е годы XIX в. // Исторические записки. – М., 1981. – С. 127–161; її ж. Земская интеллигенция и её роль в общественной борьбе до нач. XX в. – М., 1986. – 269 с.; Герасименко Г.А. Земское самоуправление в России. – М., 1990. – 264 с.; його ж. Земства России // Народный депутат. – 1991. – № 3. – С. 88–93; Захарова Л.Г. Земская контрреформа 1890 г. – М., 1968. – 176 с.; Гармиза В.В. Подготовка земской реформы 1864 года. – М., 1957. – 264 с. та ін.

² Абрамов В.Ф. Земство, народное образование и просвещение // Вопросы истории. – 1998. – № 8. – С. 44–60; Морозова Е.Н. Саратовское земство. 1866–1890 гг.: Автореф. дисс... канд. ист. наук. – М., 1989; Мекшун Л. Земська статистика освіти в Україні // Сіверянський літопис. – 2003. – № 4. – С. 120–122; Рахно О.Я. Чернігівське губернське земство і питання освіти наприкінці XIX ст. // Три століття гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові: від колегіуму до університету: Збірник матеріалів ювілейної наукової конференції, присвяченої 300-річчю Чернігівського колегіуму і 85-річчю Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. – Чернігів, 2001. – С. 66–69; Половец В. Земство Лівобережної України як осередок і провідник кооперативної ідеї (1861–1917 рр.) // Сіверянський літопис. – 2003. – № 1. – С. 98–105; Гуз А. Роль земських діячів та земств у процесі національно-культурного відродження України (II пол. XIX – поч. XX ст.) // Історія в школі. – 2001. – № 7. – С. 17–19; Дмитренко О. Роль земства у розвитку селянської кооперації на Чернігівщині (1865–1917 рр.) // Сіверянський літопис. – 1999. – № 5. – С. 45–52; Калениченко Н.П., Ільченко Ж.Д. Роль земств у впровадженні навчання рідною мовою в народній школі України (кінець XIX – поч. XX ст.) // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1994. – № 1. – С. 72–81; Верховцева І.Г. Діяльність земств Правобережної

України (1911–1920 рр.): Дис...канд. іст. наук. – Черкаси, 2004; Сташенко С.І. Протипожежна діяльність земств Лівобережної України: Дис... канд. іст. наук. – Черкаси, 2004; Малеева Т.І. Діяльність земських установ Полтавської губернії з розгортання традиційних українських промислів у період 1864–1914 рр.: Дис... канд. іст. наук. – К., 2002; Гапієнко А.А. Участь земств Лівобережної України в історико-краєзнавчому русі (1870-ті – 1918 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 1999; Шукліна С.О. Освітня та культурницька діяльність органів місцевого самоврядування й громадськості Таврійської губернії: Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 2004; Захарова І.В. Роль земств у розвитку народної освіти в Україні (1864–1917 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 2002; Мармазова О.І. Просвітницька діяльність земств в Україні (кінець XIX – початок XX ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук. – Донецьк, 1998.

³ Шаравара Т.О. Соціально-економічна діяльність земств в Україні (1864–1917 рр.): історіографія: Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 2005; Бакуменко О.О. Земства Російської імперії: історіографія проблеми (II половина XIX – XX ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2000; Миколаєнко І.М. Історіографія діяльності земських установ України (1864–2001 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 2003.

⁴ Редькіна О.А. Земства Лівобережної та Південної України як органи місцевого самоврядування та осередки ліберального руху в другій половині XIX – початку XX століття: Дис... канд. іст. наук. – К., 2002.

⁵ Рогоза О.М. Діяльність земств України по створенню і розвитку системи охорони здоров'я (1864–1917 рр.): Дис... канд. іст. наук. – Харків, 2002.

⁶ Страшко Є.М., Кроха Н. Земське та міське самоврядування 2-ї половини XIX ст. – 1918 р. у губерніях Центральної Росії та Чернігівщині: порівняльний аналіз // Література та культура Полісся. – Вип. 29: Регіональна історія та культура в українському і східноєвропейському контексті / Відп. ред. і упорядник Г.В. Самойленко. – Ніжин, 2005. – С. 102–110.

⁷ Земские учреждения с 1864 по 1914 г. – Одеса, [1913]. – 48 с.; Русов А.А. Краткая энциклопедия земского дела в его историческом развитии. – Киев, 1914. – 115 с.; Хижняков В.М. Воспоминания земского деятеля. – Пг, 1916. – 251 с.; Максимов Е. Очерк земской деятельности в области общественного призрения. – СПб., 1895. – 105 с.; Филантроп. Из земской и городской деятельности по призрению бедных. – [СПб.], [1898]. – 11 с.; Из истории и опыта земских учреждений в России. Очерки М. Слобожанина. – СПб., 1913. – 551 с.

⁸ Донік О.М. Благодійність в Україні (XIX – початок XX ст.) // УДЖ. – 2005. – № 4. – С. 166.

⁹ Безугла О.О. Діяльність Чернігівського губернського земства в складі Всеросійського земського союзу (1914–1918) // Історична наука: проблеми розвитку: Матеріали конференції. Всесвітня історія – Луганськ, 2002. – С. 6–10; її ж. Гуманітарна діяльність Чернігівського губернського земства в 1914–1918 роках // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. – Вип. 15: Серія: історичні науки: № 1: Збірник. – Чернігів, 2002. – С. 71–74.

¹⁰ Жванко Л.М. До проблеми евакуації біженців Першої світової війни (на прикладі Харківської губернії) // Література та культура Полісся. – Вип. 29: Регіональна історія та культура в українському і східноєвропейському контексті / Відп. ред. і упорядник Г.В. Самойленко. – Ніжин, 2005. – С. 139–145.

¹¹ Шихов К.Л. Земська добродійність на Катеринославщині 1866–1913 рр. (комп'ютерні технології обробки та аналізу джерел): Автореф. дис... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2003.

¹² Примаченко Ю.М. Гуманітарна діяльність Чернігівського губернського земства в роки Першої світової війни: опіка неповнолітніми // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. – Вип. 27: Серія: історичні науки: № 2: Збірник. – Чернігів, 2004. – С. 89–96; її ж. Заснування Чернігівського будинку виховання бідних // Література та культура Полісся. – Вип. 29: Регіональна історія та культура в українському і східноєвропейському контексті / Відп. ред. і упорядник Г.В. Самойленко. – Ніжин, 2005. – С. 78–83.

¹³ Примаченко Ю. Початковий етап діяльності Чернігівського губернського земства в гуманітарній сфері (60–70-ті рр. XIX ст.) // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. – Вип. 33: Серія: історичні науки: № 3: Збірник. – Чернігів, 2006. – С. 108–120.

¹⁴ Донік О.М. Вказ. праця. – С. 163.

¹⁵ Устав о общественном призрении // Свод законов Российской империи (далі – СЗРИ). – Т. XIII. – СПб., 1857. – С. 1–294.

¹⁶ Максимов Е. Вказ. праця. – С. 5.

¹⁷ Ступак Ф.Я. Прикази громадської опіки в Україні. – К., 2002. – 87 с.; Донік О.М. Вказ. праця. – С. 163.

¹⁸ Примаченко Ю.М. Початковий етап діяльності Чернігівського губернського земства в гуманітарній сфері... – С. 109–110.

¹⁹ N.N. Обзор деятельности Черниговского губернского земства по общественному призрению от 1865 по 1902 год // Земский сборник Черниговской губернии (далі – ЗСЧГ). – 1904. – № 8. – С. 60.

²⁰ По делам общественного призрения // ЗСЧГ. – 1869. – Ч. I. – С. 59, 164.

²¹ Устав о общественном призрении // СЗРИ. – Т. XIII. – Петроград, 1915. – С. 14.

²² Заключение юридической комиссии по вопросу об отношениях губернского земства к находящимся в Нежине заведениям общественного призрения // ЗСЧГ. – 1890. – № 8. – С. 96–97.

²³ Об общественном призрении // ЗСЧГ. – 1869. – Ч. I. – С. 164.

²⁴ Устав о общественном призрении // СЗРИ. – Т. XIII. – Петроград, 1915. – С. 8; Порядок действий земских учреждений // ЗСЧГ. – 1869. – Ч. I. – С. 59; Герасименко Г.А. Земское самоуправление в России... – С. 14.

²⁵ N.N. Обзор деятельности Черниговского губернского земства по общественному призрению от 1865 по 1902 год // ЗСЧГ. – 1904. – № 8. – С. 60–61.

²⁶ Заключение юридической комиссии... – С. 97.

- ²⁷ N.N. Обзор деятельности Черниговского губернского земства по общественному призрению от 1865 по 1902 год // ЗСЧГ. – 1904. – № 8. – С. 60.
- ²⁸ Там само. – С. 69; Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. – Ф. 342. – Оп. 1. – Спр. 99. – Арк. 97–97зв., 100–100зв.
- ²⁹ Земская аптека // Отчет о действиях Нежинской уездной земской управы за 1869 год. – Чернигов, 1869. – С. 16–18.
- ³⁰ N.N. Обзор деятельности Черниговского губернского земства по общественному призрению от 1865 по 1902 год // ЗСЧГ. – 1904. – № 8. – С. 70.
- ³¹ Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. – Ф. 342. – Оп. 1. – Спр. 202. – Арк. 52.
- ³² N.N. Обзор деятельности Черниговского губернского земства по общественному призрению от 1865 по 1902 год // ЗСЧГ. – 1904. – № 8. – С. 72.
- ³³ Записка о действиях управы по делам богоугодных заведений // Отчет Нежинской уездной земской управы о действиях ее с 1 августа 1866 по 1 августа 1867 года. – Чернигов, 1867. – С. 110–128.
- ³⁴ Заключение юридической комиссии... – С. 98.
- ³⁵ Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. – Ф. 342. – Оп. 1. – Спр. 135. – С. 3–3зв., 23–23зв.
- ³⁶ N.N. Обзор деятельности Черниговского губернского земства по общественному призрению от 1865 по 1902 год // ЗСЧГ. – 1904. – № 8. – С. 83–85.
- ³⁷ N.N. Обзор деятельности Черниговского губернского земства по общественному призрению от 1865 по 1902 год // ЗСЧГ. – 1904. – № 9–10. – С. 100; Инвалидный дом // Отчет о действиях Нежинской уездной земской управы за 1869 год. – Чернигов, 1869. – С. 15–16; Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. – Ф. 342. – Оп. 1. – Спр. 93. – Арк. 1–197.
- ³⁸ N.N. Обзор деятельности Черниговского губернского земства по общественному призрению от 1865 по 1902 год // ЗСЧГ. – 1904. – № 9–10. – С. 101–102.
- ³⁹ Російський державний історичний архів (м. Санкт-Петербург, Росія) (далі – РДІА). – Ф. 1287. – Оп. 14. – Спр. 2034. – Арк. 1–86.
- ⁴⁰ N.N. Обзор деятельности Черниговского губернского земства по общественному призрению от 1865 по 1902 год // ЗСЧГ. – 1904. – № 9–10. – С. 104–105.
- ⁴¹ РДІА. – Ф. 1287. – Оп. 14. – Спр. 426. – Арк. 15–15зв.; Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. – Ф. 342. – Оп. 1. – Спр. 158. – Арк. 8–8зв.
- ⁴² Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. – Ф. 342. – Оп. 1. – Спр. 116. – Арк. 1–9зв.
- ⁴³ Там само. – Спр. 1086. – Арк. 4; N.N. Обзор деятельности Черниговского губернского земства по общественному призрению от 1865 по 1902 год // ЗСЧГ. – 1904. – № 9–10. – С. 105–106.
- ⁴⁴ Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. – Ф. 342. – Оп. 1. – Спр. 750. – Арк. 1–3, 6, 9–9зв., 11–11зв., 18; Спр. 771. – Арк. 2–3, 10–10зв., 11–13зв., 15.
- ⁴⁵ Там само. – Спр. 1198. – Арк. 21–21зв., 23, 26; N.N. Обзор деятельности Черниговского губернского земства по общественному призрению от 1865 по 1902 год // ЗСЧГ. – 1904. – № 9–10. – С. 120.
- ⁴⁶ Деятельность Черниговского губернского земства по общественному призрению в 1903 году // ЗСЧГ. – 1904. – Ноябрь. – С. 107.
- ⁴⁷ Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. – Ф. 342. – Оп. 1. – Д. 121. – Арк. 1–2, 4зв.
- ⁴⁸ Там само. – Спр. 2957. – Арк. 1–2зв., 7–7зв., 10, 12–12зв., 14, 18, 19.
- ⁴⁹ Там само. – Спр. 844. – Арк. 1–4зв., 5.
- ⁵⁰ Стенографический отчет о заседаниях Черниговского очередного губернского земского собрания сессии 1889 г., состоявшегося 15 – 25-го января 1890 года // ЗСЧГ. – 1890. – № 8. – С. 78.